

ԱՌԱՍՊԵՆԱԿԱՆ

ԳԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Փոխտոմայ մը, որ վարժած է Աստուծոյ մը վրայ միայն մտածել, որուն համար այնչափ պարզ եւ յայտանդիման է Աստուծոյ թեան միութիւնը, եթէ իր մտքին սահմանափակ ինքնէն դուրս ելլելով՝ չի շահագորգուիր նաեւ կեանքին իրապէս փորձառական հարցերով, եթէ մթապատ, բայց եւ հրատապ հարցերով լինանք իր երկրորդական եւ թերեւս երրորդական դեր միայն կու տայ ներկան մեկնելու ատեն, այնպիսեցն համար գիցարանութիւնը մարդկութեան ամենամեծ առեղծուածն է, զոր եւ զիտականութիւնն անլուծանելի պէտք է որ համարի։ Այնպիսին չի կրնար ըմբռնել, որ ինչպէս բազմաստուծութիւնն առ հասարակ կարելի եղած է, ինչպէս մարդ այն աստիճանի կը ստորնանայ, որ մինչեւ իսկ քարի մը առջեւ կը խոնարհի եւ կը թաւալի եւ զայն իբրեւ իր տէրն ու փրկիչը օգնութեան կը կոչէ։ Ստուգիւ բարդ եւ ծանր հարց մըն է, զոր կը շոշափենք մեր կարկառած ձեռքերը հոս մարդկութեան ամենամեծ վէրքին, անոր մարմնոյն ամենէն առեղծուածային մասին կը հանդիպին։ Ինչո՞ւ համար մարդը այն սեւ եւ չարատանջ դարերէն պիտի անցնի եղբր, ինչո՞ւ համար անոր գիւրազգած սիրտն անթիւ անհամար ցնորքներով պիտի կաշկանդուի եւ նեղուի եղբր, ինչ է պատճառն, որ մեզի համար ամենէն տարօրինակն եւ խորշն ին անգամ հեթանոս մարդուն հոգեոյն ամենասովորական եւ բնական սնունդը կ'ըլլայ, անոր կեանքն ու վարքը կը կանոնաւորէ եւ բախտը կ'որոշէ։ Սպառնչ պատասխան մը այս մասին ի հարկէ դժուարաւ թէ կարենանք սպասել մարդկային գիտութեանէն։ Սակայն կը խարուինք, եթէ միւս կողմանէ գիտութեան ըրած ջանքերն ալ յուսահատական համարինք։ Եթէ նախընթաց դարերուն այս մասին յիշատակութեան արժանի յառաջագիտութիւն մը չիղաւ, պատճառն էր ոչ թէ հարցին անլուծանելիութիւնն, այլ գիտութեան արգահատելի եւ շատ անկատար վիճակը։ Այսօր յարաբերութիւնները փոխուած են, ամեն գիտութիւն առ հասարակ, բայց մանաւանդ բնագիտական եւ պատմական գիտութիւնները կարծես իրենց կատարելու-

թեան ծագը հասած են։ Գիտութիւնը գիտակից իր այս բարձրութեան կը զգայ որ կարող է գիցարանութեան ծագման եւ էութեան, ինչպէս նաեւ զարգացման մասին գոհացուցիչ պատասխան մը տալ, որով հարցն առեղծուածային ըլլալէ ալ կը դադրի։

Յաջողութեան առաջին պայմանն է ի հարկէ՝ ինչ որ գիցարանական է իբրեւ այսպիսի կրօնականին հետ չշփոթելու առանց այս զանազանութեան խառնակութիւնն անխուսափելի է։ Եթէ դրապաշտութիւնը, հոգեպաշտութիւնն եւ մոգապաշտութիւնը, ինչպէս նաեւ բանասիրական դպրոցն ազգասփոսական, գիցարանական եւ կրօնաքննական ինչ ինչ հարցերու մէջ շատ ծայրայեղ եւ վտանգաւոր քայլեր առած են, պատճառներէն մէկն ալ այս անորոշութիւնն ու խառնակութիւնն է։ Բարեբախտաբար թէ միաստուածականներն եւ թէ նաեւ նորագոյն պատմական-քննադատական դպրոցը այս վտանգաւոր սխալէն զերծ պահած են իրենք զիրենք։ Ասոնց համաձայն գիցարանութիւնն ոչ թէ կրօնախօսութիւն, այլ ազգահոգեխօսութիւն նկատելու է իբրեւ երեւոյթ մը, որուն մէջ իբրեւ հայելոյ մը մէջ նախապատմութեան ինչպէս նաեւ ներկայիս պարզամտութիւն խորհող մարդկան բնահայեացքը անընդհատ է եւ ուղղակի կը պատկերանայ։ Գիցարանութեան կրօնի հետ շփոթութիւնը եւ մասամբ մը նաեւ միաբնութիւնը յետագայ դարերու գործ է։ Նախնաբար երկուքն ալ բոլորովին տարբեր գաղափարներ էին, ասոր վկայ են ոչ միայն բնագիտական եւ ներկայիս քաղաքակիրթ բազմաթիւ քրիստոնեայ ազգեր, որոնք իրենց քրիստոնէական հաւատքին եւ կրօնասիրութեան հետ ունին նաեւ շատ մը նախապաշարումներ եւ առասպելներ առանց անդրադառնալու թէ առնոք հեթանոսական բնահայեացքներու մնացորդներ են։ Երկրորդ պայմանն է համեմատական քննութիւնը։ «Ով որ առասպելին՝ մանաւանդ բնադասպելին (Naturmythus) էութիւնն ու նախաձեւը կ'ուզէ իմանալ, կ'ըսէ Էրենբրայն, պէտք է գիտնալ թէ երկրիս վրայ ամէն տեղ ինչ մտածուած է եւ կը մտածուի բնութեան նկատմամբ։ պէտք է ուրեմն ժողովրդական բնահայեացքներն ճանչնալ, առասպելական զմիկ երեւակայութիւնը գործն եղած ժամանակ ուսումնասիրել, գաղափարներու խմբակցութիւններու (Ideenassoziationen) յարաբերութիւնները հետեւիլ, պէտք է այնպիսին այն դէմքերը, զորոնք պարզամիտ մար-

դուռն երեւակայութիւնն որպէս թէ «կախար-
դութեան կաթսայէն» դուրս կը հանէ՝ զգալա-
պէս տեսնելու աշխատիլ, վերջապէս շօշափելի
օրինակներով համոզելի ընել այն ձեւափոխու-
թիւններն, որով դիցարանական ամենապարզ
երեւոյթները պաշտամունքներու, կրօնական
գաղափարներու, բանաստեղծական նկարագրու-
թիւններու եւ փոխարեքական նշանակութիւն-
ներու ազդեցութեան կ'ենթարկուին, առանց
սակայն ասով իրենց ծագման հետքերը բոլորու-
վին կորսնցընելու¹։ Երրորդ պայմանն է Եղիսէ
մարգարէին տուած օրինակը։ Եթէ կ'օղիւնք
դիցարանական հայեացքներուն վերստին կեն-
դանութիւն տալ, անոնց երբեմնի կենսունակ
բովանդակութիւնն անհալազատ տարրներէ ա-
զատելով՝ մեզի հասկնալի ընել զանոնք, պէտք
ենք մեր գլուխը բնամարդուն գլխոյն հետ միա-
ւորել, մեր ձեռքերն անոր ձեռքերուն, սիրտը
սրտին եւ մեր ամբողջ ինքնութիւնն անոր էութեան
յարմարցընել, այսինքն՝ պէտք ենք քա-
ղաքակրթութեան բարձրութենէն իջնալ, եւ
հասարակ պարզամիտ եւ անփորձ մարդուն
տրամադրութիւնն զգենուլ, բանալ մեր սիրտը
անվերապահ կերպով բնութեան առջեւ եւ
միտ դնել անոր անընդմիջական ձայնին եւ
տպաւորութիւններուն եւ ոչ թէ անդրադար-
ձութեան խանգարիչ փոփոխութիւններուն։ Այս
կէտը այնչափ կարեւոր է, որ որչափ յանձնա-
րարենք, քիչ է։ Ո՛ր եւ իցէ առասպելի մը
մեկնութենէն հրաժարելու է այնպիսին, կ'ըսէր
երբեմն Յ. Հանն, որուն սիրտը գրեթե փո-
շինելու տակ չորցած եւ ցամքած է, վասն զի
եթէ զայն չի զգար այնպիսին, չի կրնար նաեւ
ըմբռնել։ Բայց եթէ սիրտդ կուրծքիդ տակ տա-
կաւին վառ կը բաբախէ, գնա՛ այն ատեն դուրս
բնութեան մէջ, բաց սիրտդ՝ որչափ հնար է,
անոր տպաւորութիւններուն առջեւ եւ ապա
նորէն կարգա՛հին առասպելներն եւ հարցիւր
թէ ինչ է անոնց նշանակութիւնը։ Բայց միան-
գամայն չմոռնաս, որ բնաւ պիտի չյաջողիս
բնութեան հետ այնպէս միաւորիլ, ինչպէս
միաւորած էին երբեմն անոնք, որոնք այն առաս-
պելները մտածած են²։

Չորրորդ պայմանն է աղբիւրներու ան-
թերի ամբողջութիւնը։ Հին ժամանակ դիցա-
բանները սովորաբար իրենց ամբողջ մտադրու-
թիւնը կրօնական ըսուած առասպելներուն
վրայ կը կենդրոնացընէին, որոնք մեծաւ մասամբ

ազգի մը աւելի պաշտօնական հաւատքը կը պատ-
կերացընեն եւ այս իսկ պատճառաւ ժողովրդա-
կան հայեացքներէ երբեմն զգալի կերպով կը
տարբերին, ինչպիսի են օր. համար հեթանոսա-
կան պաշտամունքի մը ատեն կատարուած աղօթք-
ներն, երգուած տաղերը, հաւատոյ դաւանանքը
կամ դիցազներգութիւններ եւ աստուածներու
վրայ յօրինուած զանազան քելութեաններ։
Ասոնք ամէն ալ կարեւոր են, ցորչափ առաս-
պելաքննութեան վրայէ ընդհանրապէս խնդիրը.
բայց կասկածելի եւ երբեմն մինչեւ իսկ շատ
կասկածելի պէտք են դառնալ ասոնք մեր աչ-
քին, երբ կ'օղիւնք առասպելներն իրենց ծագ-
ման որրանին մէջ նկատել, այսինքն՝ երբ խնդիրը
անոնց ծագման եւ էութեան վրայ է, վասն զի
կրօնական ըսուած առասպելները մեծամեծ յա-
ւելուածներու ենթարկուած են դարերու ըն-
թացքին կամ քրմերու կամ պետական պաշ-
տօնական մարմիններու եւ կամ բանաստեղծ-
ներու եւ երգիչներու կողմանէ։ Աւելի վստա-
հելի են՝ ինչու որ համեմատաբար նաեւ աւելի
անաղարտ աւանդուած են՝ ժողովրդական
զրոյցներն ու առասպելները, բայց մանա-
ւանդ բնառասպելները (Naturmythus) կամ
բնազրոյցները (Naturmärchen)։ Ասոնք սո-
վորաբար բնական երեւոյթներուն պարզ աչ-
քերով տեսնուածը, նաեւ կը պատմեն եւ այն՝
համաձայն անընդմիջական տպաւորութիւններու,
զորոնք երեւակայութիւնը բնազդաբար մարդ-
կային կեանքին գլխաւոր փուլերուն նմանցընե-
լով՝ իրարու հետ պատճառական ներքին յա-
րակցութեան մը կը բերէ եւ այսպէս անկից
կեանքի ամբողջական եւ կենսալի պատկեր մը
կը յօրինէ։ Բնառասպել է Արեւ-Հեղիոսին ա-
մենօրեայ ընթացքին նկարագրութիւնը կամ
Սրուանձտեանցի «Գրոց ու Բրոց»ի մէջ Արեւու
մար մտնելուն եւ ելլելուն մասին աւանդածը։
Բնառասպելներու կարգէն ամենանշանակալից-
ներն են աշխարհախօսական կամ աշխար-
հածնական ըսուած զրոյցները, որոնց մէջ ա-
մենապարզ եւ դիւրամօռնելի եղանակաւ հիւ-
սուած են ազգի մը աշխարհահայեացքին ա-
մենագլխաւոր կէտերը, ինչպիսի են Աստուածու-
թիւնը, աշխարհքիս՝ ինչպէս նաեւ մարդկային
պեռին սկզբնաւորութիւնն, զարգացումը եւ
վախճանը։ Դիցարանական տեսակէտէ աննշա-
նակ չեն նաեւ ժողովրդական շատ մը աւելոր-
դապաշտութիւններ, հանելուկներ եւ խա-
ղեր։ Սակայն դիցարան մը ամէն բանէ աւելի
միտ դնելու է առասպելներու մէջ ցր եւ ցան

¹ Allgemeine Mythologie, էջ 5։

² Sagwissenschaftliche Studien, Jena 1876, էջ 102։

սփռուած եւ երբեմն նաեւ ծածկուած տեսագծերուն¹ (Motiv) որպիսութեան եւ շատ անգամ նաեւ քանակութեան: Ամէն դիցարանական ներգործութիւն կամ երեւոյթ կը բաղկանայ շատ մը պատճառօրէն իրարու հետ կապուած առանձնական գծերէ, վիճակներէ եւ պարագաներէ, որոնք առ հասարակ բնութեան վրայ հիմնուած ըլլալով՝ կարելի է ըսել թէ բնական երեւութներու առանձնական շրջանները մեզի կ'ընծայեն՝ ի հարկէ մարդկային կամ անասնային գործողութեան մը կամ վիճակի հայեացքով: Հետեւաբար դիցարանական տեսագծերն իրրեւ այսպիսի առասպելի մը՝ այսպէս ըսենք՝ կմախքը կը կացուցանեն եւ սխալ չէ ամենեւին, երբ արդի առասպելաբնութիւնը կը յայտարարէ թէ առասպելի մը բովանդակութեան սկզբնականութիւնը կախում ունի դիցարանական տեսագծերուն բնութենէն, վասն զի տեսագծերն են, որ ամենէն աւելի դժուարաւ փոփոխութեան կ'ենթարկուին եւ երբեմն ամենադժուարին պարագաներու մէջ իսկ անաղարտ կը մնան:

1. Դիցարանութեան ծագումն ու հոսթիսը:

Մարդկութեան կեանքը մանրանկարով մը ամէն անհատի մէջ կը կրկնուի խօսքը՝ սին եւ դատարկ խօսք չէ. եթէ հարցնենք մանաւանդ պատմութեան, խորիմաստ ճշմարտութիւն մը խտացած է այս փոքրիկ նախադասութեան մէջ: Մարդկութիւնը մէկ անգամէն չեղաւ այն, ինչ որ է այսօր. կաթիլ կաթիլ ստացաւ այն իր նախանձելի զարգացումը, որուն բարձրութենէն գիտակից եւ հպարտ աչքերով միայն կը դիտէ նա այսօր հնութիւնն ու բնազգերը, որոնք դէպի վեր մագլցելու առաջին ճիգերն կը թափեն տակաւին: Եղած է ուրեմն օր մըն ալ, երբ կաթիլներն ալ կը պակսէին, երբ մարդը զուրկ անձնական իր եւ իցէ փորձառութենէ մնիլ էր նաեւ հոգեպէս: Եթէ յաջորդականութիւնը տիեզերական օրէնք մըն է նաեւ առ հասարակ զարգացման համար, եթէ միւս կողմանէ բնութիւնն ալ իր ընթացքին մէջ ուստում ընելու սովոր չէ, մարդուն նկատմամբ ի հարկէ բացառիկ դիրք մը չէր կարելի սպասել: Մարդկութիւնն ալ ուրեմն ունեցած է իր մանկութիւնը,

անցած է օրերէ, որոնց մէջ իր թէ հոգեպէս եւ թէ մարմնապէս ապրած կեանքը փորձառութեան կողմանէ շատ մեծ տարբերութիւն մը պիտի չունենար սոսկական տղու մը կեանքէն: Ապացոյց կ'ուզենք. ահա բնազգերն, ահա պատմութեան ամենահին ազգերն. համեմատենք օր. համար վ.յ. քննիչներու բնահայեացքը գիւղի մը տղոց բնահայեացքին հետ եւ պիտի տեսնենք, որ երկու կողման հայեցակերպին նմանութիւնն անուրանալի է: Բնամարդը միտութիւն ունի բնութեան երեւոյթներն աւելի կենսաւորելու եւ անձնաւորելու. անասուն թէ բոյս, լուսին թէ արեւ, ջուր թէ հուր կենսունակ էակներ են անոր համար, որոնց երբեմն միջեւ անգամ իմացողութիւն եւ կամեցողութիւն, սէր եւ ատելութիւն կը վերագրէ: Երբ որոտում կ'ըլլայ կամ շանթ կը զարնէ կամ փոթորիկ կ'եղէ, բնամարդը չի մտածէր, որ այս կամ այն ֆիզիքական պատճառին համար կ'ըլլայ, այլ թէ կայ մէկը, որ այն երեւոյթները յառաջ կը բերէ. մէկը, որ իրեն նման է, զոր սակայն երեւոյթին ահաւորութեան կամ մեծութեան համեմատ երբեմն նաեւ ծայրայեղօրէն կը մեծցընէ: Ճիշտ այսպիսի է նաեւ տղու մը հայեցակերպը: Երկու դէպք յառաջ կը բերեմ հոս իմ անձնական կեանքէս, որոնք կը յուսամ թէ մեծապէս պիտի նպաստեն խնդրոյն լուսաւորութեան: Եթէ՝ ամենէն շատ ո թ տարեկան տղայ մըն էի. երբ օր մը 3—4 ընկերներուս հետ խոտորջրոյ մեր կրման գիւղէն ելելով՝ ձոր մը բարձրացանք, հոն ջրոյ հետ խաղալու համար: Չորին երկու կողմը մէյմէկ վիթխարի ժայռեր կանգնած էին, որով եւ մեր ձայնը շուտով արձագանգ կու տար: Մանկական աշխոյժ թափով մը ջրոյ վրայ վազեցինք եւ սկսանք խաղալ. յանկարծ ընկերներէս մէկը զմեզ արձագանգին մտադիր ըրաւ եւ մենք ամէն բան ձգած տաս վայրկեանի չափ սկսանք անով զբաղիլ: Ես իմ անունս կոչեցի եւ դիմացէն անունս լսեցի, ընկերներս ալ նոյնը ըրին եւ նոյնը լսեցին. ասոր վրայ մտածկոտ տրամադրութիւն մը շուտով գրաւեց զմեզ եւ համոզուելով որ ձորին մէջ մէկը կայ, որ մեզի ձայն կու տայ, վախցանք եւ խաղը կիսատ ձգած գիւղը վերադարձանք: Ուրիշ օր մը երեկոյեան բաց տեղ մը կանգնած էի, երբ լուսինը մեր գիւղին դիմացի լեռան ետեւէն սկսաւ կամաց կամաց վեր ելլել. նոյն օրը զարմանալի կերպով շատ պայծառ ըլլալուն՝ իմ մտադրութիւնն ալ գրաւեց, լուսինը տակաւ կը բարձրանար, եւ ես մերթ անոր ծակատը,

¹ Դիցարանական տեսագիծ է օր. համար, զարեւը հերթի կամ անոյ նմանցընելը, ինչպէս նաեւ լուսնոյ ինքնաբերական մտածութիւն կամ սեւ վերապէ մը կըլլալը:

մերթ բերանը եւ մերթ աչքերը կը զննէի, որոնք՝ կարծես սեւեռեալ ինծի կը նայէին: Լուսինն ես կենդանի կը համարէի ինչպէս ինք զինքս, տարբերութիւնը միայն անոր ահագին զանգուածն էր, որ դանդաղ եւ վե՛հ քայլերով դէպի արեւմուտք կը յառաջանար: Ինչ որ ինծի հանդիպած է տարակոյս չկայ որ բիւրաւոր տղոց ալ պատահած է. ինչպէս բազմաթիւ ժողովրդական հաւաքածոներէ եւ մենագրութիւններէ ալ կը տեսնուի: Բանա՛ք Ռեփիզան եւ Ա. Եսդան, ընթերցողներ նաեւ ասորա-բարելական ամենահին երգերը կամ եգիպտական մեհնագրութիւնները, կը տեսնենք որ զանոնք յօրինող ազգերն ալ նոյնօրինակ բնահայեացք մ'ունէին: Անոնք ալ կ'անձնաւորեն բնութիւնը, կը խօսին արեւու եւ լուսնի կամ լուսոյ եւ խաւարի իբրեւ կենդանի էակներու հետ:

Արդ անփորձ եւ միամիտ տղոց եւ բնագրերու ինչպէս նաեւ ամենահին յիշատակարաններէ ծանօթ ազգերուն բնութեան նկատմամբ ունեցած հայեցակերպին համեմատական այս նմանութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ նշանակութիւն ունի դիցաբանութեան ծագումն ու էութիւնը մեկնելու համար: Ասիկա հաստատուն կռուան մըն է, որուն վրայ յեցած կրնանք մարդկութեան մինչեւ նախապատմական շրջանը, թերեւս մինչեւ առաջին դարերը յառաջանալ. կռուան մըն է, որ մեզի հնարաւորութիւն եւ իրաւունք կու տայ նոյնպիսի հայեցակերպ մըն ալ նախամարդուն վերագրելու: Ասով միայն փաթի շատէ գէթ հասկնալի է թէ ինչու համար նախամարդը բնութիւնը աստուածացուցած է: Նախամարդը լուսինն, արեւը, ջուրը, հօրը եւ վերջապէս ինչ որ աչքի զարնող երեւոյթ է, երբեք չէր աստուածացըներ, եթէ զանոնք նախ կենսաւորած եւ անձնաւորած չըլլար: Անկենդան ըմբոսնուած իրի մը յարգութիւնն ու պաշտօնը հակահոգեխօսական է: Հայր՝ որ ոսկեծին եւ ոսկեմայր Անահայ արձանին առջեւ գետին կը թաւալէր, կամ Աթենացին՝ որ իր գեղատեսիլ Պարթենոնին զոհ կը մատուցանէր, չէ կարելի ենթադրել որ զանոնք հասարակ քարի մը նման անշունչ եւ անկենդան կ'երեւակայէին: Ընդհակառակն՝ զանոնք կը պաշտէին կամ իբրեւ ընտելութիւն աստուածութեան եւ կամ իբրեւ աստուածային զօրութեամբ կենդանացած եւ աստուածացած առարկաներ: Բոլոր դրութիւններն ալ համամիտ են այս կէտին մէջ. բացառութիւն կազմեն թերեւս քանի մը մոգապաշտներ, որոնք

ինչպէս վերը տեսանք, կրօնի նախնական ձեւը ֆիզիզական ոյժի յարգութիւնը կը համարին:

Ի՛նչ են սակայն բնութեան երեւոյթներն անձնաւորելու մարդկային հոգեխօսական ներքին ազդակները. ուսկի՞ց է այս զարմանալի երեւոյթին յառաջագայութիւնը եւ ի՞նչպէս կը յառաջագայի: Այս դժուարին հարցին Լանգայսպէս կը պատասխանէ. «Առ այժմ կրնանք այսչափ միայն ըսել, որ կրօնական ըմբոսնողութիւնը մարդկային իմացականութենէն կը ծնանի եւ այն՝ մէկ եղանակաւ միայն, այսինքն՝ ծանր նկատողութեամբ եւ հպատակութեամբ, մինչեւ դիցաբանական գաղափարները բոլորովին ուրիշ եղանակաւ, այսինքն՝ փոփոխական եւ բանդագուշող երեւակայութեամբ, յառաջ կու գան¹»: Դիցաբանութեան մասին ըսուածին մէջ ճշմարտութեան կորիզ մը կայ, բայց ամբողջ չէ. տարակոյս չկայ, որ դիցաբանականին մէջ արդիւնագործ որոշիչ պատճառը երեւակայութիւնն է, սակայն միտքն ալ անոր թեւ եւ թիկունք է եւ եթէ զայն չի կանխիր, գէթ կը համընթանայ անոր եւ երբեմն կը կանոնաւորէ նաեւ անոր ընթացքն ու յառաջատուութիւնը: Կան նաեւ երկու կարեւոր ազդակներ, որ մեր մտադրութենէն երբեք պէտք չեն վրիպիլ, ցորչափ դիցաբանութեան ծագման վրայ կը խօսինք: Միոյն դերը լոկ ժխտական է. միւսինը դրական. ժխտական ազդակը՝ եթէ ներելի է սակայն զայն ազդակ անուանել, է նախամարդուն անփորձառութիւնն եւ պարզամտութիւնը (Naivität), որով նա բնութեան երեւոյթներէն շուտով կը գրաւուէր եւ առանց այլ եւ այլի անոնց անընդմիջական տպաւորութիւններն իբրեւ իրականութիւն համարելով՝ կը սկսէր նաեւ անոնց վրայ յեցած զանազան մտապատկերներ յօրինել: Դրական ազդակն է պատճառականութեան մղումը, ընազդը կամ տրամաբանօրէն խօսելով պատճառականութեան օրէնքը: Այս օրէնքին շնորհիւ է, որ երեւակայութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ երեւոյթին մէջ ամէն անգամու գործող մըն ընթացրել կամ անոր կենդանի սկիզբ մը վերագրել:

Գալով կրօնի հոգեխօսական պատճառին՝ Լանգի անձին վրայ կարծեմ թէ ճշմարտութիւնն ինքնին յարգած կ'ըլլանք, եթէ իր տեսութիւնն անփոփոխ եւ առանց վերապահութեան ընդունիք: Խնդիրը հոս ամենապարզ

¹ Հմմտ. Der Ursprung, էջ 155:

գաղափարի մը կազմութեան վրայ է. անգամ մը, որ մարդը բնութիւնն իր ամբողջութեամբ նկատէր, շուտով պիտի համոզուէր, որ ինքը չէ տնոր պատճառն եւ ոչ ալ բնութեան մէջ գտնուող որ եւ իցէ գոյակ մը, վասն զի քանի որ նախամարդը բնաւոր եւ գիտակից էակ մըն էր, պէտք է որ նաեւ այն ամենատարրական մշմարտութիւնն գիտնար թէ մէկը, որ ամբողջին մասն է, ամբողջին պատճառը չի կրնար ըլլալ: Ուրեմն պատճառականութեան օրէնքը զնախամարդը պէտք է որ սա պարզ, բայց մարդկային կեանքին համար միանգամայն հիմնական նշանակութիւն ունեցող եզրակացութեան մէջը: Մէկը կայ՝ ուրեմն, որ այս ամէնը ստեղծած է. պէտք է որ Արարիչ մ'ըլլայ, քանի որ աշխարհքս կայ. պէտք է, որ մէկն ըլլայ, որ կ'ուզէ, որ այս ինչը գործեմ եւ այն ինչը ձգեմ: Արդ այս եզրակացութիւնը տրամաբանական պահանջը մը, հետեւաբար նաեւ մտքի գործողութիւն է: Հոս դիցարանութիւն չկայ տակաւին, ինչպէս նաեւ չկայ դիցարանութիւն, երբ մարդկային գործողութեան արդիւնքը բոլորովին ապահով է եւ կամ երբ առարկան ինքնին յայտնանքիման է: Այսպէս երբ նախամարդը քարը կը նետէր, գիտէր որ քարը պիտի ելէր իր ձեռքէն, եւ կամ երբ կերակուր կ'ուտէր, գիտէր, որ առանց կերակրոյ չի կրնար ապրիլ եւ կամ երբ երկիրը կը փորէր կամ գործիք եւ խղիկ կը շինէր, գիտէր որ ինքն է ընողը, ինքն է անոնց պատճառը. ուրեմն ունէր նաեւ արդիւնքի եւ պատճառի առողջ գաղափարը: Նոյնպէս ահար է նախագործը, որ նախամարդը օր. համար ջուրն ու հողը կամ անասուններն եւ մարդիկ իրարմէ չկարենար զանազանել կամ չգիտնար, որ եթէ ձեռքը հոյ մէջ դնէ, կ'այրի, կամ եթէ սուրը կնկան կուրծքը խօթէ, կը մեռնի: Ասոնք ամէնն ալ յայտնանքիման իրողութիւններ են եւ անոնց վրայ կտրուած դատաստաններն ալ դրական եւ բնականոն հայեացքներ: Դիցարանականը կամ աւելի ճիշտ դիցարանութեան նիւթ մատակարարող հայեացքներն այն ատեն կը սկսին, երբ միտքն իր ապահովութիւնն եւ առարկաներն իրենց յայտնանքիմանութիւնը կը կորսնցնեն: Թէ լուսինը երբ կ'ելլէ, կը լուսաւորէ երկիրս եւ երբ մարը կը մտնէ խաւարը կը պատէ երկիրս, յայտնանքիման երեւոյթներն են բայց ուսկից եւ ինչպէս կ'ելլէ լուսինը, ինչ է առ հասարակ լուսնոյ ելլելն ու շարժիլը. ինչ է լուսինն ինքնովին, կամ լոյսն ու խաւարը. ահա

հարցեր են ասոնք, որոնք մարդկային անփորձ իմացականութեան համար կարծուածէն աւելի մութ էին, հետեւաբար չէր ալ կրնար նոյն ժամայն անոնց մասին զատաստան մը կտրել, որ իրականութեան համապատասխանէր: Իբրեւ շարժուն եւ գործոն՝ նախամարդն ամենէն աւելի ինք զինքը լաւ կը ճանչնար, եւ որովհետեւ միւս կողմանէ ֆիզիզական զօրութիւններու մասին իր գաղափարներն ալ շատ աղօտ եւ անորոշ էին, հետեւութիւնն այն եղաւ, որ լուսնոյ ելլելն եւ շարժիլն իր ելլելուն եւ շարժելուն սկսաւ նմանցնել, որ է ըսել՝ սկսաւ կենսաւորել եւ անձնաւորել զայն այնպէս, ինչպէս ինք զինքը կը մտածէր եւ կը դատէր: Ասպարէզը ձգուած էր այլ եւս երեւակայութեան, որ լուսնոյ վրայ տեսնուած սեւ բիծերը առանց դժուարութեան աչքերու, քթի եւ բերնի վերածնց եւ սյսպէս ստեղծուեցաւ մարդանման յաղթանդամ էակ մը, որ խաւար վիշապին հետ անընդհատ կռուի մէջ է: Հոգեխօսական այս յառաջատուութենէն անցած են բոլոր բնառասպելներն եւ դիցարանութիւնները: Թէ բնութեան որ երեւոյթներն աւելի դիցարանական հայեացքներու ենթարկուած են եւ ըստ հետեւորդի նաեւ ազգերու կեանքին եւ աշխարհայեցութեան մէջ մեծ դեր խաղացած են եւ կը խաղան, պիտի խօսինք գործքիս վերջին հատուածին մէջ: Առ հասարակ դիցարանականի ընդունակ են աւելի իրարու հակադրակ քան միապաղաղ կամ միատեսակ երեւոյթները, ինչպիսիք են օր. համար՝ լոյս եւ խաւար, գեղեցկութիւն եւ տգեղութիւն, ահաւորութիւն եւ վեհութիւն: Մեծ նշանակութիւն ունին նաեւ երեւոյթի մը շարժուն եւ գործոն ըլլալը կամ փոխուելով զանազան կերպարանքի տակ երեւալը, ինչպէս նաեւ հեռաւորութիւնը, խորհրդաւորութիւնն եւ մեծութիւնը:

Այժմ խնդիր է թէ կարելի է արդեօք դիցարանական այս նախաշրջանը Տայլորի հոգեպաշտութեան հետ նոյնացնել: Լանգ կը հաստատէ, միւնչգեո Լ. Երեմի, Վ. Զիգ, Հարդլանգ եւ առ հասարակ բոլոր մոգոպաշտները սաստիկ հակառակ են այս գաղափարին: Մեր կարծիքով ամենէն ուղիղն է Հարդլանգի, Վ. Զիգի, Դաւլիսիլա եւ ուրիշ բազմութիւն դիցարաններու տեսութիւնը, որոնք հոգեպաշտութիւնը այս ժամանակամիջոցէն վերջը կը դնեն, անոր համար ալ զայս երբեմն նաեւ նախահոգեպաշտական (präanimistische) շրջան

կ'անուանեն, զոր եւ կը բնորոշեն իրրեւ շրջան մը, որուն մէջ նախամարդը ոչ թէ կ'ոգե-որէր, այլ կ'անձնաւորէր բնութեան երեւոյթները: Շրեթէր ինք զինքը որոշ չի բացատրեր, բայց որչափ կ'երեւայ աւելի այս կողմը կը միտի քան Տայլըրին կամ Ղանգին. գէթ իրեն հետեւեալ խօսքը գծուարաւ թէ ուրիշ իմաստ ունենայ: «Ամէն բան ասոր (նախամարդուն) կենսունակ կ'երեւայ, ինչպէս որ ինքն ալ կենսունակ (belebt) է, կը գրէր նա իր «Արիական Կրօն»-ին մէջ, ոչ միայն անասուններն եւ բոյսերը, այլ եւ արեւն եւ լուսինը, հողն, ամպերն ու առուակները: Անոնց իրեններուն նման զգացումներ կը վերագրէ, կը խօսի անոնց հետ, ինչպէս նաեւ պատմութիւններ կը պատմէ անոնց մասին: Ասիկա բոլորովին տարրական մղում մըն է, որ մարմնէ ըստնուած հոգիներու հաւատք մը չ'ենթադրեր ամենեւին¹:» Հոգեպաշտութեան առաջնութիւնը չենք բնութենի, վասն զի հոգեպաշտութիւնը իմացականութիւն մը կ'ենթադրէ, որ անգրագարձօրէն բաւականչափ զինուած էր, որ կրնար հոգին եւ մարմինը ոչ միայն մեկին եւ որոշ կերպով իրարմէ զանազանել, այլ եւ հնարաւորութիւն կ'ունենայ նոյն երկարամտականութիւնը նաեւ բնութեան վերագրելու: Բաց աստի միտ դնելու է, որ տղայ մը բնութիւնը կենսաւորած ատեն՝ երբեք երկարամտօրէն չի մտածեր անոր վրայ. նոյնը կը նշմարուի նաեւ բազմութիւն բնազգերու քով: Երկու կողման ալ հայեցակերպին ծանրակէտն ու չափանիշը իրենց՝ միասնօրէն ըմբռնուած կենսունակ անձն է եւ անոր նմանութիւնը բնութեան կը վերագրեն: Հետեւաբար կը բաղձայինք առաջարկել, որ այս նախաշրջանը աւելի սննդապաշտական շրջան անուանուի քան թէ հոգեպաշտութիւն:

Հոս բազմաստուածութեան հետքն անգամ չկայ տակաւին: Անձնապաշտական այս հայեցակերպը պարզապէս նախամարդուն աշխարհայեացքն կը ներկայացնէ. ըլլայ աստուծոյն կենսունակ, կամ մասամբ կենսունակ եւ մասամբ անկենդան ըմբռնուած բնութիւնը՝ կրօնի համար անտարբեր է ըստ ինքեան, բաւական որ Բացարձակին գերագոյն դերը պահուի եւ բնութեան զօրութիւններն անոր արարչագործ ամենակարող զօրութենէն ազատ չհրատարակուին որ եւ իցէ կերպով: Խնդիրը սակայն շատ թեթեւ չառ-

նունք. այո՛, բնութեան զօրութիւններն անձնաւորելը տակաւին բազմաստուածութիւն չէ, սակայն եթէ ամէն պարագայ միասին նկատենք, տարակոյս չկայ, որ անձնապաշտութիւնն իրրեւ այսպիսի ամենամեծ վտանգն էր բազմաստուածութեան: Պէտք չէ երբեք մոռնալ որ երկիրս ամէն տեսակէտով կախում ունէր բնութեան զօրութիւններէն՝ բայց մանաւանդ արեւէն եւ լուսնէն. առանց անոնց բարերար ազդեցութեան՝ առանց աճրեւի եւ լուսոյ, ջերմութեան եւ արեւու ճառագայթներու ոչ բուսականութիւն կրնար գոյութիւն ունենալ եւ ոչ ալ մարդիկ: Այս իրողութիւնը յայտնագրման ճշմարտութիւն մըն էր նաեւ նախամարդուն համար: Կանգ առնուք ուրեմն հոս պահ մը եւ նկատենք նախամարդուն կացութիւնը: Հոգեխօսական հնարաւորութիւնները բազմութիւնն. բայց ի՞նչ յարաբերութիւն կրնար տածել մտքով շատ սահմանափակ եւ անփորձ նախամարդն անգիտօրէն իրմէ իսկ հնարուած այն հսկայ անձնաւորութիւններու հետ, որոնք իր սիրտն ուրախութեամբ կը լիցնէին, իր օրական սնունդը կը պատրաստէին եւ հնարաւորութիւն կու տային իրեն կեանքին ամենազգի բարիքներն վայելելու եւ զուարճանալու: Գերագոյն էակն է զանոնք ստեղծողը՝ թերեւս միմեջէր զեռ երբեմն նախամարդը, սակայն վերջ ի վերջոյ երախտագիտական զգածում մըն ալ պիտի գրաւէր զինքն եւ հետեւաբար բարերարի մը պարտական շնորհակալութիւնը պիտի չզանար անոնց: Ահա առաջին քայլն է այս դէպի բազմաստուածութիւն: Բայց չվաղվաղենք. գերագոյն էակին ամենապարփակ թեւերուն տակ կը գտնուէր տակաւին նախամարդը, բիւրաւոր սրտերէ բղնող որդիական հառաչանքները զեռ անոր ամենագութ սրտին կ'ուղղուէին եւ անոր կենսաշունչ հոգին էր վերջնականապէս ամէն բան կարգողն ու կառավարողը: Ամենածանր եւ որոշիչ քայլն այն ատեն առին մեր նախահայրերը, երբ սկսան բնութեան զօրութիւններուն յարգութեան եւ հաշտութեան պաշտօն մատուցանել: Ահագին յեղաշրջում մը տեղի ունեցած էր այլ եւս մարդկային մտքին մէջ. գերագոյն էակին վեհ դէմքը մթագնած էր. անոր ամենապատճառականութիւնը մաս մաս եղած բաժնուած էր բնութեան գլխաւոր զօրութիւններուն միջեւ, որոնք ամէն մէկն իրենց աստուածայնութեան առանձին սահմաններն ունէին եւ անոնց մէջ միահեծան տէր էին: Այս պարագային կրօնական ներգործութեան միու-

¹ Անգ. I, էջ 54:

Թիւնն ալ պիտի քայքայուէր բնականաբար. լուսնոյ պիտի դիմէր ով որ հոգեկան եւ մարմնական վտանգներէ, կռիւներէ եւ պատերազմներէ ազատիլ կամ մահուանէ վերջը իր երջանկութիւնն ապահովիլ կ'ուզէր: Եթէ կ'ուզէին երկրիս արգասաւորութիւնն եւ պտղաբերութիւնը՝ արեւն կամ երկինքն էր տէրը, որ յառաջագոյն սովորաբար Գերագոյն էակին հետ ի միասին կ'ըմբռնուէր կամ աւելի ճիշտ անոր իբր ընտելութիւն կը նկատուէր, բայց յետոյ իրարու հետ բոլորովին նոյնացան: Ամուսնական երջանկութեան եւ ծննդաբերութեան աստուածներն էին արեգակն եւ արուսեակը, յետոյ նաեւ երկինքն եւ երկիրս, իսկ սանդարամետը կը վերաբերէր կամ լուսնոյ եւ կամ երկրիս:

Այս ցաւալի անկաճութեան մեծ զարկ տուաւ գլխաւորաբար մոգութիւնը: Մարդը ցորձափ իր գործքերուն ելքին վրայ ապահով էր, բնականոն էին նաեւ իր գործածած միջոցները, բայց անապահովութիւնն ու անորոշութիւնը աւելի գերակշիռ էին անոր քով քան ապահովութիւնը: Շրջապատուած մէկ կողմանէ բնութեան ամենազգալիութիւններէ, որոնցմէ ոմանք իրենց ահաւորութեամբն իրեն վնաս ալ կրնային հասցընել, միւս կողմանէ բնութեան օրէնքներուն եւ անոնց տարողութեան անգիտակ ըլլալուն՝ շուտով տարակուսանքի կը մասնուէր եւ օտար զօրութիւններու ազդեցութիւն կամ գէթ ազդեցութեան հաւանականութիւն եւ կարելիութիւն կ'ենթադրէր, երբ իր գործողութեան եւ արդիւնքին միջեւ ժամանակամիջոց մը կամ հեռաւորութիւն կը մտնէր եւ կամ երբ գործողութեան արդիւնքը զիտէր, բայց անոր յառաջագոյնութեան կերպը բոլորովին իրեն անծանօթ էր: Այսպիսի իրողութիւններն օրհասմար սեռային գործողութեամբ յառաջ եկած բեղմնաւորութիւնը, ծնունդ, հիւանդութիւններ, հեռաւոր ճամբորդութիւն, օրսորդութիւն, վերջապէս այն ամէնն, որոնց մէջ կամ մարդն ինք զինքն անկարող կը զգար եւ կամ գոբախտ պատահարներու անկարելիութիւնը յայտնադիման չէր: Արդ այսպիսի պարագաներուն մէջ մարդիկ՝ որպէս զի գործքին յաջողութիւնն ապահովին, արուեստական եւ երբեմն նաեւ բոլորովին քմածին միջոցներու դիմեցին, զորոնք մէկ բառով մոգութիւն կ'անուանենք: Ինչպէս կը տեսնուի, մոգութիւնն այս ձեւի մէջ ուղղակի կրօնի հակառակ չէ տակաւին, բայց անոր մէջ հակակրօնական ճգնաժամ մը կար, որ ուշ թէ կանուխ կրօնական ըմբռնումները խանգարե-

լով, կուրցուց եւ ըմբոստացուց զնախամարդը, որ մոգութիւնը մինչեւ իսկ կրօնի նուիրական համարուած սեամբէն ներս մուծանելէ չխրչեցաւ: Մոգութեան վրայ խօսած ատեն՝ մեր մտադրութենէն վերաբերու չէ երբեք բնութեան զօրութիւններուն իրարու հակառակութիւնը, որով՝ ոմանք մարդուն կեանքին նպաստաւոր կ'երեւային եւ ոմանք աննպաստ: Եթէ զօրութեան տարողութիւնն այն աստիճանի չնչին էր, որ մարդը կրնար զայն դիւրութեամբ անջնաս ընել եւ կամ իր նպաստին դարձընել, բնական է մոգութեան պէտքն ալ չէր զգացուի: Բայց ինչ պիտի ընէր նախամարդը, երբ դիմացը ահագին հսկայ զօրութիւններ կանգնած էին, որ իրեն վտանգ կը սպառնային եւ կամ այնպիսի զօրութիւններ էին, որոնց հեռաւորութեանը պատճառաւ իր անըզմիջական ազդեցութիւնը չէր հասնէր անոնց: Այսօր մենք այսպիսի պարագաներու մէջ՝ երբ ամէն բնական միջոց կը սպառի, Աստուծոյ կը դիմենք եւ տարակոյս չկայ, որ նախամարդն ալ այս միջոցը կը գործածէր, բայց աղօթքը սովորական կարգի մէջ բացարձակ ապահովութիւն չի ներշնչէր: Ահա ասոր համար է որ նախապատմական շրջանին մէջ արդէն մոգութիւնը ազդեցութեւ սիրական արուեստն եղած էր եւ մինչեւ այսօր անկարելի եղաւ զայն արմատախիլ ընել: Այսպէս խոտորջուր՝ երբ սաստիկ կ'որոտայ, կ'ինքնն եւ այրերը՝ ինչպէս նաեւ ամէն կողմ, առհասարակ՝ Յիսոսա Մարիամ՝ կամ՝ Աստուած իմ՝ կ'աղաղակեն, բայց տղաք շուտով գետնէն քար մը կ'առնուն եւ մէջքին շուրջը կը դարձնեն ըսելով՝ «մէջք քար ամուր կեցիր, մէջք քար ամուր կեցիր» ասով կը կարծեն թէ մահուանէ կամ շանթէ կ'ազատին: Կոյնպէս Հայաստանի մէջ շատ տեղ երբ մէկուն ոչխարն կամ այծը կ'որսուած է, երիկունը վհուկ պառաւի մը կ'երթան խնդրելու որ գային եւ արջուն բերանը կապէ, որպէս զի վնաս մը չհասցընեն իրենց: Ի հարկէ շատ անգամ մոգական միջոցներու դիմողներն ալ յուսախաբ կ'ըլլային եւ կ'ըլլան, բայց մարդկային ճարպիկութիւնը մոգութեան սպառնացող այս վտանգին առջեւն ալ առած է ինչու որ երբ ակնկալուած արդիւնքը յառաջ չի գար, առանց երկայն քննութեան կախարդին կը վերագրեն յանցանքն եւ Ափրիկէի շատ մը վայրերէն երբ քով մինչեւ իսկ սովորութիւն կայ այսպիսի դէպքերու մէջ խիստ հարցափորձի եւ դատի ենթարկել կախարդը եւ երբեմն պատժել իսկ:

Արդ թէ այս տեսակ մոգութիւնը կրօնական հայեացքներուն յստակութիւնը կը պղտորէ, եւ ասով մարդուն Աստուածութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը կը խանգարի, ակնյայտնի է: Որչափ մարդ իր առօրեայ պէտքերուն հայթայթումը այս տեսակ միջոցներու կը կապէր, այնչափ աւելի կը նուազէր բնականաբար գերագոյն էակին դիմելու կարիքը եւ ո՛վ չի գիտեր որ բացարձակին չգիմողը եւ անոր վրայ չմտածողը, զայն շուտով ալ կը մոռնայ: Մոգութիւնն ինչպէս վերը ցուցնցինք, իր ամբողջ իսկութեամբը հակակրօնական է, իր ձգտումն է որչափ կարելի Աստուածութիւնը մարդուն կեանքին մթնոլորտէն դուրս վտարել, եւ բնութիւնն անկից ձերբազաւ հրատարակել, յետոյ անոր զօրութիւններն ըստ կամի գործածելու համար:

Բազմաստուածութեան առաջնորդող գըլխաւոր ազդակ մ'ալ Հոգեպաշտութիւնն է: Ասոր եւ մոգութեան մէջ ի հարկէ տարբերութիւնը մեծ է. հոգեպաշտութեան արմատը՝ այսինքն մարդուն հոգիէ եւ մարմնէ բաղկացած ըլլալու գիտութիւնը՝ դրական իրողութիւն մըն է եւ իբր այսպիսի մարդկային անդրադարձութեան ամենամեծ գիւտերէն մէկն է, մինչդեռ մոգութեան մասին նոյնը չէ կարելի հաստատել. անոր արմատն իսկ հիւանդագին երեւոյթ մըն է, որ մարդկային քաղաքակրթութեան նպաստելէ աւելի վնասած է: Գոյնաւորաբար նախամարդը հոգեպաշտութեան դրական գետնի վրայ չմտաց. օձառմներ եւ հիւանդագին հայեացքներ հոս ալ մուտ գտան, որոնք կամաց կամաց այնպիսի շարժում մը յառաջ բերին, որուն տխուր հետեւութիւններն անհաշիւ են: Երկու հոսանքի տակ երեւան եկաւ այս հիւանդագին հոգեպաշտութիւնը՝ այսինքն հոգիներու պաշտամամբ եւ հոգւոյ եւ մարմնոյ նաեւ ընտելեան զօրութիւններուն վերազերելով: Հոգիներու պաշտօնը վերջնականապէս հոգւոյ անմահութեան գաղափարին վրայ հաստատուած է, բայց անոր անընդմիջական պատճառներն ուրիշ էին: Նախամարդն անդրաշխարհային կեանքին վրայ պայծառ գաղափար չունենալով, զգոյնաւորութիւն ունեցաւ այն սխալ համոզման գալու թէ հոգիները մարդուն մեռնելէն վերջն ալ սնունդի պէտք ունին: Անոր համար՝ ինչպէս բնագոյնէն եւ ամենահին ազգերու յիշատակարաններէն ալ յայտնի է, ամէն անգամուն, որ մարդ մը կը մեռնէր, անոր դիակին քով կ'իրակուրէր գնէին, շատ տեղ նաեւ զէնքեր ինք զինքը պաշտպանե-

լու համար: Այս արարողութիւնն ամէն տարի կը կրկնուէր, որով կամաց կամաց զոհի նկարագիր ստացաւ: Զոհարբութեան յաջորդեց իրական պաշտամունքը եւ ոմանց մինչեւ իսկ աստուածացումը, երբ հաւաքքին վրայ աւելցաւ երազներով եւ բանդագոյնանքներով սնուցուած հոգիներու վախը: Այսօր իսկ վայրենիներն առ հասարակ կը վախնան մեռնողներու հոգիներէն եւ ինչ ինչ տեղեր կ'աշխատին զանոնք զոհերով եւ զանազան միջոցներով հաշտեցնել կամ գէթ անվնաս ընել: Ինչ ինչ տեղեր ալ այրեր անոնց գերեզմանը երթալու ատեն կանանց զգեստ կը հագնին, որպէս զի չիմացուին եւ կամ կանայք ծննդաբերութեան ժամանակ որպէս զի վտանգի չենթարկուին՝ արանց զգեստ կը հագնին: Հայոց քով ալ տղաքեր կնոջ այր մարդու գլխարկ կը դնեն, որպէս զի չարը խափանի. կարծի թէ տղամարդ է հեռանայ¹, Ի հարկէ ամէն միջոցներուն մէջէն նախընտրելին միշտ զոհն է, վասն զի իրենց կարծեաց համեմատ հոգիները զոհով կը սնանին եւ ցորչափ կուշտ են, վնաս չեն հասցնեն. իրենց կերածն ալ տեսանելի զոհը չէ, այլ անոր հոգին: Այո՛, նախամարդուն համար անշուշտ եւ անկենդան զոհն անգամ հոգի ունէր. Ռգվեդայի շնդիկները Սոմա ըսուած հիւթը յարդի վրայ կը թափէին, որպէս զի աստուածները, որոնք յարդի վրայ նստած կը մտածուէին, ճաշակեն եւ անոր հոգին ծծեն, նոյնպէս էր Յոյներու քով, նոյնպէս նաեւ Եգիպտացիներու քով: Բնութենէ առնուած զոհերու հոգւոյ գաղափարը զմեզ հոգեպաշտական երկրորդ հոսանքին կ'առաջնորդէ: Մարդուն բնութեան զօրութիւնները մարդացնելու մոլութիւնը հոս ալ ամենակարկառուն գծերով յայտ եկաւ: Ստոյգ է, բոլոր իրերուն՝ մինչեւ իսկ հասարակ քարերուն մարդուն կողմանէ հոգիացումը, բոլորովին ստուգուած չէ տակաւին. բայց անուրանալի է, որ ոգիացած իրերուն թիւը կարծուածէն աւելի շատ էր եւ նաեւ անկենդան բնութեան վրայ կը տարածուէր: Հոգիացածները նախնաբար անձնաւորուած զօրութիւններէն անով աւելի կը տարբերէին, որ կրնային տեղէ տեղ եւ մարմնէ մարմին անցնել, մարմիններէ անկախ կեանք վարել եւ մինչեւ իսկ հոգեկան հաղարաւոր ձեւերու նմանութիւնը բովանդակ տիեզերքն ոգիներով լեցուց, որոնք՝ մեծէն մինչեւ փոքրը անօթի եւ ծարաւ գայլերու նման ուրիշ պաշ-

¹ Ազգ. Հանդ. 1902, էջ 250-251:

ածն չունէին կարծես, բայց եթէ նեղել մարդիկ իրենց պահանջներով եւ դիւրագրգռութեամբ, եւ մարդիկ ճարահատ՝ կամ անոնց շնորհքին արժանանալու կամ գէթ անոնց զայրոյթն իջեցընելու համար, ստիպուած էին անոնց հաշտութեան եւ յարգութեան պաշտօն մատուցանել եւ կամ երբեմն նաեւ մոգական միջոցներով զանոնք անմիաս ընելու աշխատիլ:

Ահա այս աստիճանին հասաւ մարդը: Իրերու այս վիճակէն քաղաքակրթութիւնն ալ կրեց, բայց ամենէն աւելի տուժողն եղաւ կրօնը: Այն օրէն, որ գերագոյն էակը իր անաղարտ պատկերովը մարդկային մտքին մէջ գոյութիւն ունենալէ դադրեցաւ, կրօնն ալ երթալով կորսնցոյց իր բնականցական վեհ նկարագիրը: Մարդկութիւնն իր ամբողջ ձգտումներովն եւ հայեացքներովն բնութեան ծոցը դահալիժեցաւ, ուր եւ կաշկանդուած մնաց. իր սիրտը վարող եւ կանոնաւորող գլխաւոր շարժառիթներն էին նիւթականին պէտքը, նիւթական երջանկութիւնն եւ վայրկենական կեանքին պահպանութիւնը, որուն հասնելու համար հնարք չմնաց, որ չգործադրէր: — Մարդկային մտքին այլասեռեալ այս տրամադրութեան մեծապէս նպաստած է նաեւ մարդկութեան քաղաքական անկաճութիւնն, որ զարմանալի կերպով ինծի ծանօթ եւ ոչ մէկ դիցարանէ պարտ ու պատշաճ նկատողութեան առարկայ եղած է: Բարոյականութիւնն ազգի մը կեանքին՝ այսպէս ըսենք ջերմաչափն է, կ'իյնայ բարոյականութիւնը, կ'իյնայ նաեւ կեանքին քաղաքակրթական արժէքը. եւ ազգ մը, որ բարոյապէս քայքայուած է, օր մը չէ օր մը քաղաքականապէս ալ պիտի քայքայուի: Այսչափ նշանակութիւն ունի բարոյականութիւնը մարդկութեան զարգացման համար: Եթէ բարոյական ապականութիւնն իրրեւ այսպիսի առասպելականազմիկ ազդակ մ'ալ չէ, գէթ առասպելի կը տրամադրէ զմարդ՝ անոր խղճին յստակութիւնը պղտորելով եւ երբեմն մինչեւ իսկ միտքը կրքերուն գերի ընելով: — Հոս իրրեւ առասպելականազմիկ ազդակ յիշենք նաեւ Մ. Միլլերի՝ «Լեզուի խանգարումը կամ հիւանդութիւնը»: Մ. Միլլերի պէս չափազանցութեան երթալու պէտք չունինք, սակայն անժխտելի է, որ բառերու իմաստին դարերու ընթացքին մէջ կրած փոփոխութիւնը մեծ գեր խաղացած է դիցարանութեան մէջ:

ԴՈՒՏ. Հ. Ա. ՄԱՍՆԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԱՂԹԱՄԵՐԸՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԸՆ ԳԱՆԸ-ՋԱՆԵԳԻՐՔԸ

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԸՆ

— (Հարանգութիւն):

18. Գրիգորիս Գ. (1586—1612):

Գրիգորիս Գ., որ Յովսէփ գրչէն «Փոքր Գրիգորիս» կը կոչուի, էր որդի «պարոն Սեւդենին եւ մօրն Ղրիմ Խաթունին»: Եղբայներէն կը յիշուին «պարոն Խէտէն(իկ), Սմբատ, Զաքարիա եպիսկոպոս, պարոն Իսքանտար», եւ քորերէն՝ Մարգարիտ Խաթուն: Երկար ժամանակ նոյնացուեցաւ սա Աղթամարայ համանուն բանաստեղծ կաթողիկոսին հետ: Թէ կաթողիկոսութեան բարձրանալու եւ թէ մահուան թուականները անստոյգ են: Հաւանօրէն 1586ին, եթէ հարկ չըլլայ ենթադրել չորրորդ Գրիգորիս մ'ալ, նստաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Ինձի ծանօթ են յիշատակարաններ 1595, 1602, 1604 եւ 1605 տարիներէն, որոնք կը յիշատակեն զինքը: Մահն ընդհանրապէս 1610ին կը նշանակէ. իսկ ընդ. Օրացոյց 1612ին, աթոռակից տալով իրեն 1600ին Ստեփանոս մը եւ 1609ին Մարտիրոս մը: Ես աթոռակիցներ չեմ ճանչնար բայց կը մնամ առ այժմ 1612 թուականին վրայ՝ ընդունելով զայն մերձաւորագոյն ժամանակ մը¹:

Գրիգորիս արգիւնաւոր եղած է Աղթամարայ աթոռին վրայ. այցելած է 1602էն յառաջ Երուսաղէմ, ինչպէս Յովսէփ գրիչ կը պատմէ (տե՛ս վարը):

Ի մէջ կը բերեմ հոս ինձի ծանօթ յիշատակարանները.

1. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուականիս Հայոց ՌԽԳ (1595) ի պարոնութեան Մոկաց Անտալ բեկին եւ ի հայրապետութեան

¹ «Հանդ. Ամս.» 1915, էջ 30 գրած եմ. «սա կը յիշուի դեռ 1626ին», եւ այս հիման վրայ Գրիգորիս Աղթամարցի է՝ էր Կաթողիկոս, էջ 17 մահուան թուականն նշանակած եմ 1630: Աստիճապէս առջեւ ունեի Մաշտոցի մը յիշատակարան, գրուած «ի մեծ թուականիս Հայոց ՌԽԵ (1626) ամի, ի քաղաքս որ կ'ընի Խիզան... ի կաթողիկոսութեան տէր Գրիգորիսի, ի թագաւորութեան աշխարհակալ աշխարհին սուլթան Սուլթան Խոնդարին եւ մերոյ քուրդ պարոնին Սուլթան Ահմատ բեկի...» (Թորոս զգար, Բ, էջ 254): Բայց այժմ կ'նկատեմ որ թուականը չի համապատասխաներ ժամանակագրութեան. Սուլթան Սուլթանին իշխած է 1522-1566, ուստի եւ հարկ է ՌԽԵ իբրեւ տպագրական սխալ ուղղել ՌԽԵ (1586):